

OZODA TOJIBOYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD

BIR NUQTA, O'ZGA SO'Z VA TALQIN

Annotatsiya: Turkiy adabiyotning sultoni Alisher Navoiyning ijodi manbalari bugun dunyo kutubxonalarda sifat va son jihatidan salmoqli qismni tashkil etadi. Adibning o'z davridan buyon ko'chirilishda davom etgan asarlari nusxalari dunyo madaniyati, san'ati, badiiy tafakkurning oliy mahsuli sifatida tadqiq etiladi. Mazkur qo'lyozmalar, badiiy matn zamiridagi mazmun har doim yangi tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qilaveradi. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning asarlari qo'lyozmalaridagi bir so'zning turli yozilishi shakli va uning talqin etilishi yoritilgan. Asos sifati-da nashrlar va qo'lyozma manbalar olingan.

Kalit so'zlar: qo'lyozma manba, nasriy bayon, doston, talqin, tahlil.

Annotation: The sources of creativity of Alisher Navoi, the Sultan of Turkish literature, today constitute a significant part of the world's libraries in terms of quality and quantity. Copies of the writer's works, copied from his time, are studied as the highest product of world culture, art and artistic thought. The contents of these manuscripts and literary texts always serve as the basis for new research. This article describes the various spellings of one word in the manuscripts of Alisher Navoi's works and their interpretation. Publications and handwritten sources were taken as a basis.

Key words: handwritten source, prose narrative, epic, interpretation, analysis.

Adabiyotshunoslikdan ma'lumki, badiiy asar ustidagi bajariladigan tahlillar to'g'ri ko'chirilgan matnga tayanadi. Matn o'zidan keyin talqinlarga yo'l ochadi, asarning keyingi yashovchanligini ta'minlaydi. Asl matnni tiklash yozuvchi ijodiy rejasining to'g'ri ochib berilishiga, ijodkor badiiy mahorati va asar qimmatining to'g'ri baholanishiga xizmat qiladi. Shu ma'noda mumtoz asarning asl nusxalarini aniqlab, uning matnini kitobxon e'tiboriga havola etayotgan manbashunoslik va matnshunoslik ilmi filologiyaning bosh bo'g'ini hisoblanadi. Fanda shunday mashaqqatli ishning salmoqli qismini XX asrning zabardast matnshunos olimlari bajardilar. O'zbek xalqiga tegishli adabiy meros ularning igna bilan quduq qazigandek mehnati ortidan ilmiy iste'molga olib kirildi. Bugun mumtoz asarlar haqida yaratilayotgan tadqiqotlar asosi qo'lyozmadan ko'chirilgan matnlardan boshlanadi.

Matnshunoslikda Alisher Navoiyning asarlari matni eng ko'p ko'chirilgan va matn ustidagi nuqsonlari ham tuzatishlar bilan bir necha bor tahrirdan o'tkazilgan, matnning muallif davriga yaqin manbalari ko'pligi jihatidan ham qiyosiy tanlab olish imkoniyati keng bo'lgan boy merosdir. O'z davrida Alisher Navoiy adabiy merosining o'zagi bo'lgan "Xamsa" va lirik devonlarini matnshunos olimlar Hamid Sulaymon, Porso Shamsiyev nashrga tayyorlab, o'zbek xalqiga taqdim etdilar. Keyingi tadqiqotlar uchun ular amalga oshirgan nashrlar tayanch bo'ldi. Tahlil va talqinlar orqali asar badiiyati va matn zamiridagi ma'no ko'lami keng kitobxon ommasiga yetib bordi.

E'tiboringizga havola etilayotgan ma'lumot bir so'zning matnda qay holatda berilgani va uning asar mazmuniga ko'rsatadigan ta'siri borasida. Maxsus tadqiqot doirasida o'rganilgan "Nasri Xamsai benazir"da ayrim diqqatga sazovor o'rinlar borligi tufayli mazkur bayonning asosi bo'lgan "Xamsa"ga qiyoslab ko'rildi [8].

Matn turli davrlarda turlicha talqinlarga yo'l ochadi. Matn o'zgarishsiz ko'chirilganda ham unda o'z davri yutuqlari, an'analari aks etadi. Asliyatdan keyin yaratilgan nasriy bayon, talqin, izoh va sharhlarda davrga xos xususiyatlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Talqin germevntika qonuniyatlari asosida davr kitobxoniga moslab taqdim etilar ekan, o'zi bilan davr ruhini ham tashiydi. Garchi bugungi talablarga javob bermasa-da, "Nasri Xamsai benazir"dan o'sha davrdagi asarning tushunilishi, kitobxon didi, saviyasi, talqin va tahlil qilinish yo'sini borasida ham ma'lumot olsa bo'ladi. Jumladan, undagi diniy, tasavvufiy tushunchalarning to'liq saqlangani, muallif tomonidan to'g'ri izohlab ketilgani bayon qiluvchining asar ustida ishlashda to'g'ri yondashgani, saviya va bilim jihatidan baland ekanini ko'rsatadi. Xususan, "Farhod va Shirin"dagi Suqrotning Farhodga ilohiy muhabbat borasida aytgan fikrlari to'g'ri anglangan va ravon bayon qilingan. "Layli va Majnun" yakunida esa "Bu oriyati dunyo qoldi, hech kimga vafo qilmadi. Mundin ma'lum bo'ladurki, oqillar bu foniy bevafo dunyog'a ko'ngil bog'lamagaylar. Ko'ngillarini mahbubi haqiqiyg'a bog'lab, murodlarig'a yetgaylar. Necha kunluk umrlariga mag'rur bo'lmagaylar", deya tugatadi [10. 143]. Matn talqini davr o'tib borishi bilan o'zgarib borgan germevntik tafakkurni o'zida ifoda etishi yaxshi ma'lum. Shu ma'noda mazkur talqinlarning bir asrlik tarixida har bir tahlil, tadqiqot o'ziga xos ahamiyatga ega.

Matnda garchi ahamiyati yo'qdek, aytilishi shart emasdek ko'rinadigan bir so'z e'tiborni tortdi. Bu "Sab'ai sayyor"da shanba kuni ikkinchi iqlimdan kelgan musofir tilidan aytilgan Zayd zargarga tegishli hikoyada ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, Zayd zargar butxonalaridagi tilla butlarni soxtalariga almashtirib bo'lgach, farang eli bilan xayrlashadi. Xayrlashuv chog'ida onasi vafot etgani va yurtiga borishi, undan qolgan merosni o'zlashtirib, yana qaytib kelishi haqidagi o'rinda ona so'zi e'tiborni tortdi. Porso Shamsiyev amalga oshirgan "Xamsa"ning akademik nashrida ushbu satrlar quyidagicha berilgan:

Dedi: "Uzmak ko'ngul ne so'z bo'lg'ay?

Hajr uzrin kishi netib qo'lg'ay?

Ham alar amridin bu azm o'lmish,

Safar etmak xayoli jazm o'lmish.

Meni bu nav'voqif ayladi lot,

*Ki tugangan emish **onomg'a** hayot.*

Voqi'o'lg'on zamon bu ish hodis,

Naqd ko'p, mendin o'zga yo'q voris.

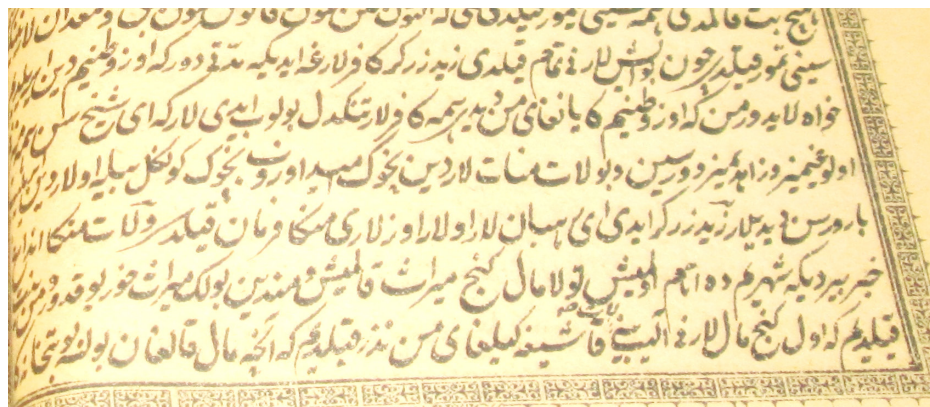
Boribon ul nuqudni egallay,

Yana lotu manot sori kelay" [1. 529].

Matnda zargarning onasi vafot etgani, undan katta mol-mulk meros qolgani, bu naqd mollarni olish uchun o'zidan boshqa merosxo'ri yo'qligi aytiladi.

"Sab'ai sayyor"ning 1991-yil she'riy hamda Inoyat Maxsum nasriy bayoni asosida Saidbek Hasanov tayyorlagan qayta nashrida ushbu matn quyidagicha beriladi: "Meni bu nav'voqif ayladi lot, / Ki tugangan emish anamg'a hayot" [2. 167]. Davomidan keluvchi nasriy bayon matnida esa "Lot nomli butning bashorat berishiga qaraganda, onamning hayoti tugagan emish. Onam qo'lida ko'p dunyolar bo'lib, uning mendan o'zga vorisu merosxo'ri yo'qdir" [2. 439]. Ayonki, nazm va nasriy bayon matnida ona meros egasi sifatida qayd etilmoqda

1908-yil qilingan yuqoridagi nasriy bayonda muallif mazkur misralarni quyidagi shaklda bayon qilgan: “Ey rahbonlar, ular o‘zlari manga mundog‘ xabar berdiki, shahrimda atom o‘lmish, to‘la mol-ganj meros qolmish va mandin bo‘lak merosxo‘r yo‘qdur va man niyat qildimki, ul ganj-mollarni olib, yana qoshingizg‘a kelayman” [8, 83].

Toshbosmada bosilgan matnda ikki nuqta berilgan, bir nuqtadan farqli ekanligi ko‘rinib turibdi (matnning boshqa nusxalarida tiniqroq ko‘ringan) [10. 38-sahifa].

Aslida ota va ona so‘zining almashishi juda katta xato emas, nazarimizda. Agar sharqona muhitga ko‘ra ota qo‘llansa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Sababi Sharq xalqlari turmush tarzida meros aksariyat hollarda otadan o‘g‘ilga qoladi. Qolaversa, ayollarga sharqona odob nuqtayi nazaridan o‘ta nozik munosabatda bo‘lgan, asarlari zahirida ayollarni e‘zozlab, o‘z munosabatini nozik ifoda etgan Alisher Navoiyga ham ota siymosi mos tushsa kerak. Biroq, istisno tarzida onaning ham qo‘llanishi mumkin.

Shu o‘rinda manbalar qiyosiga e‘tibor bersak, nasriy bayon muallifi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab faoliyat yuritgan shaxs. Tabiiyki, o‘z davridagi eng noyob qo‘lyozmalar qatorida Shohmurod kotib uchun asos bo‘lgan mo‘tabar manbalar va qator toshbosma matnlardan foydalangan. Biroq nashrda o‘z ishiga asos bo‘lgan manbani biror o‘rinda qayd etmagan. Aksariyat hollarda u o‘zi tayyorlab, muharrirlik qilgan “Saloti Mas‘udiy”, “Kalila va Dimna” kabi o‘ndan ortiq asarlarning nashrida ish jarayoni haqida tushuntirish berib o‘tgan. Mazkur kitobda esa o‘zi foydalangan manbani ko‘rsatmagani uchun taxminlarga tayanamiz. Har holda u foydalangan matnda ota so‘zi yozilgani aniq.

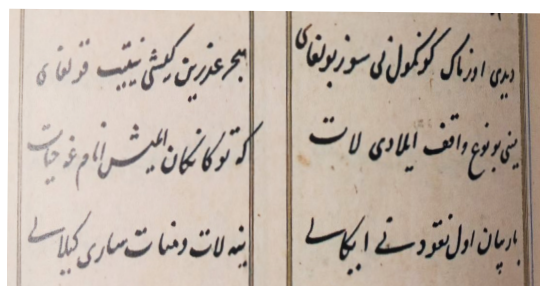
Matnshunos olim Porso Shamsiyev “Xamsa”ning akademik nashrida quyidagi manbalarni asos qilib olganini qayd etadi:

1. O‘zRFA ShI № 5018. Abdujamil kotib ko‘chirgan nusxa.
2. Sankt-Peterburg Saltikov-Shchedrin xalq kutubxonasi, inv № 560.
3. O‘zR FA ShI XVI asr. № 7554.
4. Xorazm xonligi toshbosma matbaasi. Xeva. 1880. Kotib Muhammad Yusuf binni Berdimurod so‘fi Xorazmiy.
5. Kotiblar Shohmurod va Mannof qori ko‘chirgan nusxalar. 1904, 1905-yillarda O.A.Porsev matbaasida chop etilgan [1. 9].

Ustoz olim P.Shamsiyev “Sab‘ai sayyor” matnining ilmiy-tanqidiy nashrini yaratish bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasi himoya qilgan. Aynan ushbu doston uchun Abdujamil kotib va Sultonali Mashhadiy ko‘chirgan nusxalarni asos qilib olgan. Manbalardan foydalanishda Hamid Sulaymon va Porso Shamsiyev faoliyatida farqlar bor. To‘g‘ri, bu o‘rinda lirika va epik asarlari jamlangan kulliyotlardan foydalanish ham mumkin. Ayni qo‘limizda Porso Shamsiyev matni uchun asos

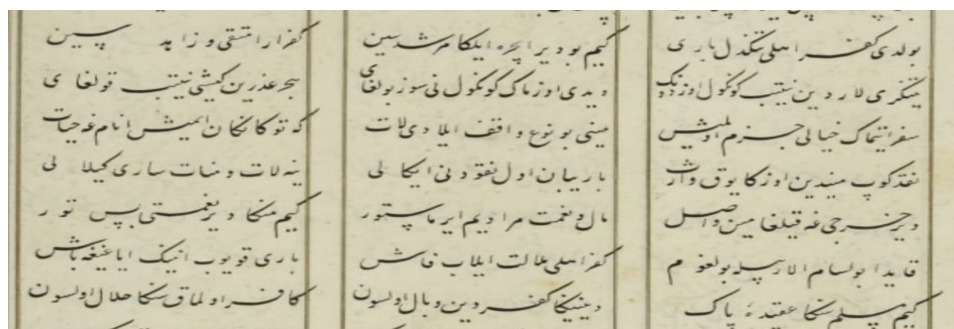
bo'lgan manbalar yo'qligi sabab fanda mo'tabar deb qaraluvchi boshqa bir qancha manbalarga e'tibor qaratamiz. Bitta so'zni ko'rish uchun bir necha manbalarga murojaat qilinganda, turfalik ko'zga tashlandi. Demak, P.Shamsiyev foydalangan matnlarda ت - te harfi matnda nun bilan bir nuqta holida yozilgan.

Xuddi shu matnning Alisher Navoiy davriga yaqin nusxalariga e'tibor beramiz. Jumladan, To'pqopi kutubxonasidagi 901-902/1495-1497-yillari xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan Revan 808-raqamli kulliyotda ano shaklida berilgan [4. 328]:

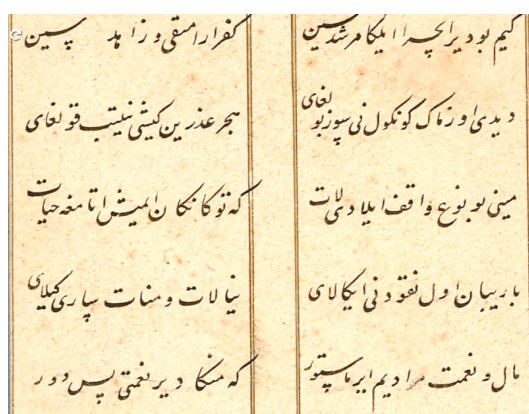
Mazkur kulliyotning faksimel nashri turk olimi Gunay Kut tomonidan tayyorlangan. Matnda ona so'zi yaqqol aks etgan. Shu o'rinda ona so'zini otaga almashtirib, ixtiyorimizga monand talqin qilsak, joy tig'iz bo'lgani sabab nuqta bitta yoki ustma-ust tushgan bo'lishi mumkin, natijada bir nuqtali nun harfiga almashingan deb taxmin qilib turamiz. Matnda bir harfning o'zgarishi shaxsning erkak yoki ayolga o'zgarib ketishiga olib kelmoqda.

Parijdagi 930-933/1525-1527-yillarda kotib Ali Hijroniy tomonidan Hirotda ko'chirilgan 316-317-raqamli ikki jildlik kulliyotda [5. 363]:

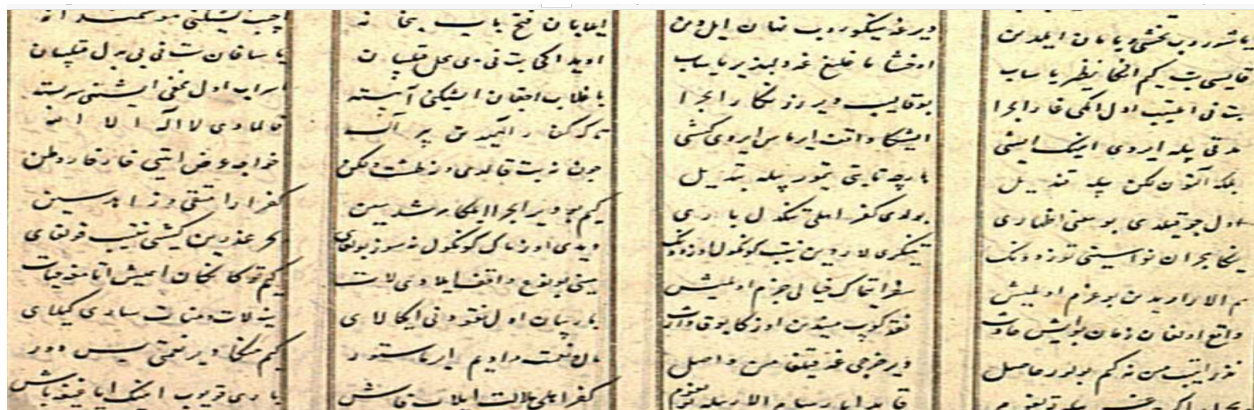
Hirotda ko'chirilgan mazkur qo'lyozmada ham ano shaklida ekanligi ko'rinib turibdi. Demak, Alisher Navoiy davriga yaqin qadimgi qo'lyozmalarda ano ekanligi anglashiladi. Biroq keyingi nashrlardagi ota shakliga qaysi manba asos bo'ldi? Alisher Navoiyning asardagi rejasiga binoan Zayd zargar onasini mulkini egallashi lozimmi, otasining mulkimi? Balki, Zayd tomonidan o'ylab topilgan yolg'on bahonada ona deb shoirning o'zi qo'llagandir? Har holda nasriy bayon muallifi Mir Maxdum ibn Shohyunus taxmini asoslimi degan fikr bilan boshqa manbalarga murojaat qilinganda, bu versiya ham borligi ko'zga tashlandi.

Oksford universiteti Bodlean kutubxonasidagi 318-raqamli "Sab'ai sayyor" dostoni qo'lyozmasi 1553-yil Buxoroda ko'chirilgan. Kotib Muhammadali. Asarga mazmunga muvofiq 8 ta miniatyura ishlangan. Matnda biz e'tibor bergan o'rin farqli – dona-dona qilib ko'rsatilgan. Matnda "Ki tugangan emish atomg'a hayot" satrlaridagi ota so'zi yaqqol ko'rinib turibdi [7. 326].

Mazkur qo'lyozma Buxoroda ko'chirilgan. Kitob ingliz sharqshunosi, Hindiston mustamlakasida ishtirok etgan, tadbirkor, diplomat Gore Ouseley (1770-1844) fondida saqlanadi. Gore Ouseley 1810-yilda Eronga elchi qilib yuboriladi. Diplomatik munosabatlar doirasida Navoiy asarlari lug'atini tuzgan Fath Ali shoh Kojariy bilan uchrashadi. Siyosiy tashrif bilan Sankt-Peterburg (1814-15)da ham bo'ladi. U Sharqqa oid nodir manbalarni Eronda qo'lga kiritgan, 422 ta kitobni sotib oladi va keyinchalik Jon Bardo Elliotga (1785-1863) beradi [15]. Gore Ouseleyning fondida Alisher Navoiy asarlarining shoir tiriklik davrida va keyingi davrda ko'chirilgan qimmatbaho nusxalari mavjud. Hirotida shoh kutubxonasidagi Badiuzzamon Mirzoning olib ketish tarixi bilan bog'liq manbalar ham bor, ular alohida qayd etilgan.

Istanbul Sulaymoniya kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot ham mo'tabar nusxa sanaladi. Mazkur kulliyotning ko'chirilgan yili noma'lum. Alisher Navoiyning lirik devonlari manbalari bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan Oysara Madaliyeva mazkur matn haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Nusxada Sulton Mahmud I ning (1730-1754) muhri mavjudligi kulliyotning mazkur Sulton hukmronligi davrida yoki undan avval tasnif qilinganini bildiradi" [9. 136]. Demak, kulliyot XVIII asrda ko'chirilgan. Biz e'tibor qaratayotgan satrlar qo'lyozmada yuqoridagi qo'lyozma singari yozilgan [6. 317-sahifa].

Mazkur kulliyot ham fanda mo'tabar nusxa sanaladi. Manbada "Kim tugangan emish atomg'a hayot" misrasida ato yaqqol ko'rinib turibdi. Demak, bu versiya faqat O'rta Osiyo hududiga tegishli emas, Turkiyada ko'chirilgan nusxasida ham mavjud ekan. Bu o'rinda bir nuqtaning kamayishi va ko'payishi juda jiddiy kamchilik bo'lmasa-da, manbalardagi o'ziga xoslikni ko'rsatadi. Tabiiyki, manbalar uchun asos bo'lgan dastlabki manbani ko'rish lozimligiga ishora qiladi. Nazarimizda, Porso Shamsiyev foydalangan manbalarda ano shaklida yozilgan.

Agar keyingi yillardagi manbalarda ato shakli uchrasa ham Navoiy davridagi manbalar asos qilib olingan va ko'chirilgan.

Xulosa qilib aytganda, matnshunoslikda yig'ma-qiyosiy matnlar tayyorlash ham foydali deb hisoblaymiz. Bugungi kunda ilmiy-tanqidiy matnlar yaratilgan bo'lsa-da, yig'ma matnlarni tayyorlab qo'yish ham foydadan holi emas. Imkoniyatlar kengaygan hozirgi sharoitda qadimgi qo'l-yozmalardagi xos xususiyatlarni, matniy farqlarni bir jildda tiklash keyingi tadqiqotchilar uchun qulaylik tug'diradi. Har doim qilinishi lozim deb uqtiriladigan bir vazifa adosiga yetgan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Хамса. Наширга тайёрловчи Порсо Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1960. – 854 б.
2. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Иноят Махсум насрий баёни асосида қайт наширга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашириёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 544 б.
3. Külliyyat-ı Nevayî: İnceleme, Tıpkıbasım. KUT Günay. 2020. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
4. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. To'pqopi saroyi kutubxonasi. Revan 808-inv. raqam.
5. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
6. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondi. 4056-inv. raqam.
7. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Бодлеан кутубхонаси. 318-рақамли қўлёзма 1553-йил Бухорода кўчирилган. Котиб Мухаммадали.
8. Алишер Навоий. Насри Хамсаи беназир. Мир Махдум ибн Шоҳюнус насрий баёни. Наширга тайёрловчи О.Тожибоева. – Тошкент: Tamaddun, 2018. – 222 б.
9. Мадалиева, О. Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Donishmand ziyosi, 2021. – 680 б.
10. Насри Хамсаи беназир: Искандарнома. Қиссаи ҳафт манзари Баҳром, Қиссаи Лайли ва Мажнун, Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎЗР ФА ШИ. Инв № 4721, 4722, 4723, 10673, 20925. – 351 б.
11. Volin, S. L. (Çev. Rasime Uygun). “Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında”. TDAY-Belleten 99-141. – Ankara, 1955.
12. Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library / begun by Ed. Sachau, continued, compl. and ed. by Hermann Ethé. Oxford : Clarendon Pr., 1930.
13. Шодмонов Ф. Порсо Шамсиев илмий лабораторияси: тадқиқ усуллари, тамойиллари, матншунослик тараққиётидаги ўрни: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2021. – 167 бет.
14. Қодиржон Эргаш. Насри Хамсаи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. 18 декабрь. № 51.

<https://www.iranicaonline.org/articles/ouseley-sir-gore>

